

KISS ANNA-ILONA

ELMÚLT JELEN. EGY KÖNYV ÉS EGY KIÁLLÍTÁS

Elmúlt Jelen. A romániai magyarok története a kommunizmustól a rendszerváltásig,
szerkesztette: Molnár Beáta, Iskola Alapítvány Kiadó, Kolozsvár, 2021, 320 oldal

Néhány évvel ezelőtt a román parlamentben egy vezetett sétán, az idegenvezető azt mondta nekem, hogy nem beszélhetek a kommunizmusról, mert nem éltem benne. Csak azért, mert fél évtizeddel a forradalom után születtem, nincs jogom gondolkodni arról a világról, arról az életről, amelyben a nagyszüleim és a szüleim életük egy jelentős részét töltötték. Nem beszélhetek és nem gondolkodhatok az emberiség történelmének egyik legsötétebb szakaszáról, amely nem ért véget '89-ben, és amelynek továbbra is hatása van az én életemre, 2021-ben is. Ez a mentalitás jellemez még sokakat, akik egyedül feldolgozni nem tudják, de a soron következő generációknak sem engednék értelmezni azt a négy és fél évtizedet, amely olyan mély sebeket és traumákat okozott a román és a romániai kisebbségi társadalmakban, hogy sok esetben ma sincs amit kezdjünk velük.

Az Elmúlt Jelen kiállítás, a kötet, és az elmultjelen.ro arra vállalkozik, hogy összességében láttatja a romániai magyarok helyzetét a kommunizmus időszakában, megvizsgálja annak minden aspektusát, és értelmezési lehetőséget biztosít a látogató és az olvasó számára egyaránt. Azért fontos ez, mert ma már együtt élnek olyan generációk, akiknek meghatározó volt a kommunizmus időszaka, ebben éltek le életük jelentős részét és olyanok, akik a szüleiktől, nagyszüleiktől hallottak egy-két történetet arról, hogy milyen világban is éltek ők, de már távolivá és lassan érthetlenné válik. A 45 év beidegződéseit, traumáit és viselkedésmintáit senki nem hagyta '89 decemberében az utcán. Meggyőződésem, hogy a generációk közötti diskurzus elősegítheti a megértést, amelyhez egy nagyon jó kiindulópontként szolgál az Elmúlt Jelen kötet és a kiállítás is.

Ez a vaskos kötet három nagy részben tárgyalja a romániai magyarok történetét a kommunizmustól a rendszerváltásig. Elsőként a történeti kronológiával találkozunk, amely felsorakoztatja a tárgyalt időszak fontos eseményeit, így téve azt átláthatóvá és kerek egészé. A második részben olyan meghatározó jelenségek sorát olvashatjuk, amelyek kiemelkedő módon voltak hatással a mindennapi életre és annak számos szegmensére. Legvégül pedig bemutatásra kerül a szintén Elmúlt Jelen címet viselő kiállítás, amely 2020 augusztusában nyílt Kolozsváron, majd vándorkiállításaként bejárta Erdély és a Partium nagyobb városait. Mint ilyen, fontos tehát kiemelni, hogy a

kötet a kiállításból született, mintegy összegző és bemutatóképpen, de jóval tágasabb értelmezési és felfedezési kerettel, mint egy egyszerű kiállítási katalógus.

A történeti kronológia az 1944-es kommunista hatalomátvétel időszakával indít, majd a sztálinista, Dej- és Ceaușescu korszak történeti áttekintését követően az aranykor hanyatlásával és az ebből kitörő forradalommal foglalkozik. Az 1989 decemberében zajló események feltérképezése során testközelből találkozunk a főbb erdélyi városok forradalmi napjaival és azok eseményeivel, említésre kerül Kolozsvár és Marosvásárhely, több székelyföldi város, végül pedig a partiumi események sorát találjuk. Az utolsó két alfejezet a lehetőségek korszakáról (1989. december – 1990. március 15.), illetve a választások és az intézményesülés évéről beszél.

Jól látható tehát, hogy a kronológia teljességgel felöleli a szóban forgó 45+1 évet, amely számottevő részét képezi Románia 20. századi történetének, nem utolsósorban meghatározó része az erdélyi magyarság történetének is. Fontos kiemelni továbbá azt a munkát, amely nem csak az első fejezetet jellemzi, hanem a teljes kötetre, sőt a kiállításra is vonatkozik, hogy gazdag képanyaggal dolgozik, amellyel kellőképpen illusztrálja az éppen szóban forgó témákat, egyúttal pedig egyszerre teszi könnyedebbé és megterhelővé az olvasást. A kötetnek nem célja, hogy szigorúan tudományos módon tárgyalja a kommunizmus korát, noha ezt teljes mértékben tudományos színvonalon teszi, annál inkább igyekszik arra, hogy a laikus, hétköznapi ember számára tegye hozzáférhetővé, azt is meg tudja szólítani, sőt teret hagy a saját történeteknek, reflexióknak is. De ha netán épp egy olyasvalaki lapozgatja a kötetet, aki a rendszerváltás után született, annak egy gyors, emberközelű megfogalmazásban készült, bőségesen illusztrált fejezet kerülhet a kezébe, amely segíthet abban, hogy a korszak főbb eseményeivel, kiemelkedő személyiségeivel és jelenségeivel megismerkedhessen.

A második nagy fejezet a kommunizmus és a rendszerváltás meghatározó jelenségeit kívánja összefoglalni. A külön tematikákra lebontott fejezet azért fontos, mert részletesen vizsgálja számos szegmensét a társadalomra hatással lévő folyamatoknak, mindezt igyekszik objektív szempontból megközelíteni. Nem kívánja túlterhelni az olvasót, csak a fontosabb gondolatok kerülnek kiemelésre, amelyeket gondosan kiválogatott, gazdag képi anyaggal tűzdeltek tele. A kép és a szöveg összessége nem szorítja ki az olvasó saját gondolatait és az emlékek felidézésének lehetőségét, sőt külön teret hagy számukra.

Ebben az elgondolásban kerül tárgyalásra a szocialista városkép, amely gyökeresen megváltoztatta településeink urbanisztikai látképét. De a blokk-negyedek, amelyek az időszak meghatározó építkezései közé tartoznak nem csak a városaink kinézetét rajzolták át, hanem a benne élők és az oda betelepítettek életét is. Szoros összefüggésben a városi építkezésekkel – főként az

egy városokban épült új központokkal (például: Szatmárnémeti, Marosvásárhely, Kolozsvár, stb.) – kerülnek említésre a hatalom rituális helyei, és az azokhoz kötődő szocialista ünnepek és események. A kiemelkedők sorába tartoznak a május elsejei ünnepségek, az augusztus 23-i felvonulások, de találkozzunk a *Megéneklünk, Románia* fesztivállal, amely erős nacionalista jellege ellenére számos magyar kulturális csoportot is megszólított, ezzel is egyfajta „néma” ellenállást tanúsítva a hatalommal szemben. Ceaușescu személyi kultuszának megtestesülése leginkább a tiszteletére tartott felvonulásokban nyilvánult meg, ahova a kis pioníroktól kezdve, a gyári munkásig mindenki ki volt vezényelve. Annak ellenére, hogy a romániai kommunizmus teljes mértékben felügyelete alatt igyekezett tartani a társadalmat, pontosan megszervezve annak életét, mindennapjait, mégis nyílt lehetőség arra, hogy a szűkös szabadidőt az egyén a saját döntése nyomán, saját kívánságai és persze lehetőségei szerint töltsse el. A hegyi túrázások, a tengeri nyaralások vagy épp a hegytetőn befogott és illegálisan nézett focimeccs alkalmi lehetőséget adtak a rendszerből való kilépésre, a magánélet és magánszféra privát jellegének fenntartására. De voltak az ellenállásnak és a tiltakozásnak komolyabb módjai is, nyomtatványok, szamizdatok formájában. Az *Ellenpontok* vagy a *Kiáltó Szó* kis példányszámban látták meg a napvilágot, konspiratív módon terjesztették őket addig, ameddig az állambiztonsági szervek fel nem függesztették a tevékenységüket.

A társadalom legalapvetőbb mikro-egysége, a család, illetve a társadalmi szerepek a családon belül egy új alfejezetet képeznek a kötetben. A szocialista családkép egyszerre jelentette a munkaerő biztosítását és utánpótlását, illetve a dicső nemzet növekedését. Megkezdődött a nők emancipációjának folyamata, hiszen a munkához való egységes hozzáférés az esélyegyenlőségek növekedéséhez járult hozzá. Egészen 1966-ig, amikor az abortusztilalomnak köszönhetően a nők újra a biológiailag determinált szerepükhöz lettek visszakényszerítve, de közben a szocializmus hívő proletárjainak is meg kellett maradniuk. A 770-es dekrétum és a fogamzásgátló eszközök hiánya számos nő halálához vezetett, nem utolsósorban egy új generációhoz, a „Ceaușescu”-vagy a „dekrét-gyerekekhez”. A felnövekvő új generációk életébe már igazán korán igyekezett a hatalom beleszólni, a politikai és ideológiai indoktrináció a hatalom megőrzésének és fenntartásának egyik eszköze volt. Az „új ember” kinevelése a pionírszervezeteken keresztül kezdődött. Az anyanyelven való tanuláshoz, az 1965-ös alkotmány értelmében mindenkinek joga volt, noha az 1973 májusában hozott 278-as számú rendelet szigorúan szabályozta az osztályok indulásához szükséges keretlétszámot. A nagykorúsítás a katonai behívóval vált érvényessé, amelyet a 18 éveseknek küldtek ki.

Médiumok és tömegkommunikáció alcím alatt tárgyalja a kötet a szocialista világ kultúrafogyasztási szokásait és lehetőségeit. Noha ezek is szoros ideológiai keretek közé voltak illesztve és sokszor csak az alkotók bátorságán

múlt, hogy a cenzúra éles szemét valamilyen módon kijátsszák, mégis ezek a médiumok számos generáció életéhez szorosan kapcsolódnak. A könyvet kiemelkedően domináns médiumként szerepelteti a most tárgyalt kötet, sőt a Kriterion Könyvkiadó tevékenységének érthető módon külön alfejezetet szentel. De nem tekinthetünk el a rádió és a tv jelenlététől sem, amelyek még kezdetben magyar adással is jelentkeztek és igyekeztek kapcsolatot teremteni az ország különböző területein élő magyarok között. A pionír és szakszervezeti házakban indultak repülőmodellező, karting, rádió, fotó és film körök is, így vált például a film a szocialista tömegkultúra részévé. A zenei élet tekintetében kiemelt jelentőségűek voltak a rockzenekarok, amelyek ugyan műfajuk és feszültségoldó jellegük miatt nem feltétlenül voltak az állam által támogatva, mégis szép számban voltak jelen. A külföldi együttesek mentén inspirálódott hazai bandák felvételeinek terjedését jórészt informális hálózatok tették lehetővé.

Mindazok számára, akik nem tudtak vagy nem akartak együtt élni a román szocialista világ által diktált szabályokkal, vagy elegük lett a folyamatos megfigyelésekből, esetleg a rendszer nyílt ellenségei voltak, a migráció gondolatával is kokettáltak. Az elvándorlás folyamata bizonyos etnikumoknál „támogatott” volt, 1948 után a zsidóké, majd 1978-at követően a németeké, amely így elősegítette a román térnyerést etnikai szempontból. A magyarok hivatalos és illegális kivándorlása a '80-as években ugrott meg számottevően, majd 1987-től bevett szokássá vált, hogy a magyar állam nem adta ki a bevándorlókat a román hatóságoknak. A kivándorlás aránya 1991-ig hatalmasat ugrott, demográfiai szempontból szinte menekülthullámról beszélnek a szakemberek.

Az állambiztonsági szervekről szóló áttekintés röviden tárgyalja annak működését és lefedettségét. A többször átszervezett, közismertebb nevén Szekuritáté, a rendszer megomlásáig a társadalom legmélyebb szöveteibe is beférkőzött. Az egyetlen kép, amely az alfejezethez csatolva kívánja magyarázni a jelenséget, egy kulcslyukon kifotózó teológus hallgató által készített felvétel, az őt megfigyelő tisztről.

Talán a forradalmi események a leginkább tárgyalt pontjai a romániai rendszerváltásnak, hiszen a kezdeti lelkesedés és kitörő öröm, amely meghatározta a forradalmárok attitűdjét, a román közszolgálati tv épületének elfoglalása, a diktátor házaspár elmenekülése azt a reményt keltették az országban, hogy vége szakad a kommunista érának, változás jön. Amint megjegyzésre is kerül, a forradalom sok tekintetben vizuális jelenség volt, és ez a kötetben is visszaköszön: fényképek Kolozsvárról, Marosvásárhelyről, Sepsiszentgyörgyről. Az élő televízió adásnak köszönhetően a romániai forradalom elsőként vonult be az élőben közvetített rendszerváltások sorába, ebből adódóan pedig a környező országoknak viszonylag hamar volt lehetőségük reagálni a történetekre. Közvetlenül az események után már segélyakciók indultak, jótékonyági rockkoncerteket tartottak Budapesten.

A rendszerváltozást követően lehetőség nyílt újraszervezni a teljes erdélyi magyar sajtót. A napi, heti és havi lapok sok esetben visszatértek az eredeti nevükhöz, de a nyomdászati technikákban reformokat vezettek be. A magyar oktatás megszervezése már nem ment olyan zökkenőmentesen, mint a sajtó talpraállítása. A magyar közösség vezetői kiemelt kérdésként kezelték a magyar nyelvű oktatás és a magyar vonatkozású iskolák helyzetét. Az RMDSZ ragaszkodott a magyar vonatkozású tanintézmények visszaállításához, így tüntetések indultak a Bolyai Egyetem, illetve a Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet, valamint a Bolyai Líceum ügyében. A harc csúcspontja az 1990 márciusában zajló események, amelyek a kisebbségjogi harcok frontvárosává változtatták Marosvásárhelyt.

A márciusi eseményeket követően vált nyilvánvalóvá, hogy a rendszert nem sikerült megdőnteni, hiszen a kommunista nómenklátúra második vonala sorakozott fel a Nemzeti Megmentési Front és Ion Iliescu személyében, akik féltve vigyáztak az átmenekített pozícióikra. Mindeközben az országnak számolnia kellett a gazdasági világ olyan aspektusaival, amelyek addig teljesen ismeretlenek voltak a számára: infláció, gazdasági visszaesés, munkanélküliség. A privatizáció során számos mesterségesen fenntartott munkahely szűnt meg, az egykeresős családmodell már nem volt fenntartható, nem utolsósorban a nyitásnak köszönhetően Romániába is elértek a nyugati árucikkek, amelyek így bevezették az országot a fogyasztói társadalomba.

A kötet harmadik, egyben utolsó fejezete az Elmúlt Jelen kiállítást hivatott bemutatni. Mindaz a szöveg- és képanyag, amely a kötet szerkesztése során felhasználásra került, eredetileg a kiállítás részét képezte, helyesebben fogalmazva a kötet a kiállítás kivonata.

A kiállítás önmagában is három egységre oszlott, elsőként a kommunizmus éveit, majd a forradalom színtereit, végül pedig a rendszerváltozást követő első évet ölelte fel. Annak ellenére, hogy az események és jelenségek kronológiai sorrendben is értelmezhetők, a kiállítás térbeli elhelyezése nem tette szükségyszerűvé, hogy a látogató ilyen módon haladjon végig az igen gazdagon összegyűjtött és bemutatott anyagon. A kommunizmus meghatározó jelenségeit, illetve a rendszerváltozást követő egy évet, amely a kötetben a második fejezetben jelenik meg, tematikus asztalokon mutatták be, minden nagyobb egységnek saját asztalt szentelve. A szöveges és képi anyagon túl számos, a korra jellemző és a kontextusba betaláló tárgyat helyeztek el az asztalokon. A forradalom színterei rész megvalósításából adódóan kiemelt helyet kapott. Az alkotók célja az volt, hogy két perspektívából is bemutassák a forradalom eseményeit. Ebből a megfontolásból egy teljes '80-as évekbeli konyha és szoba enteriőrt rendeztek be, egy erre felépített helységben, ahol a bútorok, azok elrendezése, a benne található használati tárgyak minden látogatót visszaröpítettek a decemberi események hevébe. A belső tér kiemelt eleme a tv volt, ahol Ceaușescu utolsó beszéde, a megszakadt adás, a heli-

kopteres menekülés, majd a forradalmárok által elfoglalt tv stúdióban zajló események voltak nyomon követhetők. A látogató beülhetett a fotelbe és úgy nézhetette végig a tv-ben zajló eseményeket, mint ahogyan sokan '89 decemberében tették. A másik nézőpont az utcán zajló eseményeket hívatott bemutatni. A felépített tér másik felében, egy „fekete dobozban” megtekinthető volt az a fotósorozat, amely településekre lebontva mutatta be a decemberi eseményeket, az utcára kivonult és a forradalmat megharcoló emberek szemszögéből. A harmadik részben szintén tematikus asztalok mentén nyílt lehetőség megismerkedni az első szabad év kihívásával és nehézségeivel.

A történeti kutatómunkát és az eseményeket széleskörűen bemutató kiállítás nem elégedett meg ennyivel. Minden tematikus részhez további alkotásokat illesztettek, amelyek különböző művészeti nyelvezettel, egy-egy alkotó perspektívájából láttaták a kommunizmus időszakát. A látogató már a bejáratnál találkozhatott a *Piramisasztallal*, amely a mezőgazdasági és az ipari árutermelést fetisizáló emblémaként igyekszik megmutatkozni. A piramis motívum továbbá visszatért Antik Sándor és Dragoș Ștefan kisfilmjében is, ami a totalitárius és önkényuralmi rendszerek működési mechanizmusát kívánta bemutatni. A *Ki hol dolgozott?* ezüstszelatin-nyomat Miklósi Dénes munkája, aki a Minerva fotóarchívumából kiválasztott, kolozsvári gyárakban dolgozók képeit válogatta ki, azzal a céllal, hogy emlékezetgyakorlatot végezzen a képen szereplő személyekkel. Baász Imre *A mítosz születése* című munkája egy 1981-ben megrendezett akcióra reflektál, amikor a művész az RKP megalakulásának 60. évfordulójára tervezett tárlatához a meghívókat röpcédula formájában szórta szét. A kiállításon egy huzalra tíz inget akasztott fel, amelyeket fokozatosan festett be piros festékkel, amelyek alá szétszórta a meghívó-manifesztumot. A forradalom színtereire kapcsolódva került levetítésre Könczei Csilla dokumentumfilmje, amely a kolozsvári forradalmi eseményeket rögzítette. Az első szabad év kapcsán kiemelendő az Obiektiva Theodora, amely Illyés Kinga színésznő lehallgatási dossziéjából készült rádiójáték. A rádiójátékra kijelölt hely, annak berendezése (az asztal és a fotel, írásos falvédővel letakarva) megteremtette azt a helyzetet, amiben valamikor a szekus tiszt hallgathatta a megfigyelt alany életének minden részletét. A megemlévőket kívül a kötet és a kiállítás is számos további alkotásnak ad helyet, amelyeket most nem volt módom a teljesség igényével bemutatni.

Kiemelkedő része a kiállításnak az az interjúsorozat, amely romániai magyar közéleti személyiségeket, lelkészeket, kutatókat, színészeket szólaltatott meg a kommunizmus kapcsán, és amely az Interjúk a kiállításról címszó alatt ma is megtekinthető a Youtube videónéző portálon.

Ahogy a kiállításnak is számos alkotója volt, és több társadalomkutató és művész dolgozott a megvalósulásán, úgy a kötet is egy közösségi munka alkotási folyamatának a végterméke, amely ugyan szerkesztői elgondolás mentén, a szövegek szintjén nem jelöli a szerzőket, de hosszan sorakoztatja a hoz-

zájárulók listáját az utolsó oldalon. Ez az elgondolás összejátszik az Elmúlt Jelen azon projektjével, amely személyes történeteket gyűjt a kommunizmus éveiről, a forradalomról és az azt követő időszakról mindenkitől, aki szeretné megosztani saját emlékeit a közönséggel.

A könyv olvasása mellé ajánlok egy Pepsit, ami ma már nem csak a tengerparton megvásárolható, és ami lehűsít, amikor a kényes fejezetekhez ér az ember, társaságnak pedig a gyereket, unokát, nagyszülőt és szülőt, hogy az olvasás mentén a saját emlékeket legyen akinek kihangosítani. Szemléltető eszközként pedig elő lehet venni a saját fotóalbumot is, hiszen meggyőződésem, hogy mindenkinek van egy jó fényképe amihez társul egy sztori.

Jó olvasást, jó beszélgetést!